

Egy új történetbölcséleti rendszer.¹⁾

Rocholl Rudolf: Die Philosophie der Geschichte. Darstellung und Kritik der Versuche zu einem Aufbau derselben. I. 1878. II. Der positive Aufbau 1893. Göttingen. Vandenhoeck u. Ruprecht.

Az a kérdés, hogy mi a történelem? Az emberbe, mint a történelem themájába, alakítójába adott dispositiók kifejlődése, kibontakozása; tehát a történelem egész épületét az ember lelkébe adott tehetségek összhangzó összesége teszi. Ez nem határozatlan lét, hanem jelzői vannak, egysége a létnek és alaknak; tehát a tört. anyaga az ember, a mely terv és alaki elv is egyszersmind (II. 67.) Meghatározásából önként foly, hogy a történelem fogalma csak az embert, mint kis világot, mint mikrokosmost foglalja magában, a makrokosmost kizárván a körből.

És a történelem bölcsészete? „Verständigung der Menschheit über sich selbst.“ (II. 40.) Lényeges kérdés most az, hogyan viszonylanak a bölcsélet és történelem egymáshoz?

¹⁾ A göttingai egyetem bölcsészeti facultása 1874. június 6-án pályadíjat tűzött ki e tételre: „Adassanak elé a kísérletek, melyek az ó-kortól kezdve a történelem bölcséletére tétettek.“ A kérdés rövid, de sok nyelv és irodalom ismeretet, nagy tudást, széleskörű olvasottságot, sok ismeretet követel. A pályadíjat Rocholl nyerte el. Ez első kötet magában önálló egésznek alkot. De szerzőnek már akkor célja volt, hogy a negatív kritikai részt egy pozitív részszel kiegészítse, a mely a II. kötetben előttünk áll. Rocholl R. (Ruprecht göttingai könyvkiadó szívessége folytán közöljük) szül. 1822. Waldeck fejedelemségben. Iskolái végeztével a jeni egyetemen theológiát hallgatott s vizsgái letévése után Bécsben egy grófi családnál házi nevelő lett. Később hazájába hivatott papnak, de néhány év múlva lemondott állásáról, mert a reformátusok és lutheránusok közt létrejött „unióval“ nem tudott kibékülni. Nemsokára megint papi állást kapott s néhány év múlva Göttingában püspöknek választott. Itt 8–9 évig volt, de a consistoriummal való meghasonlás miatt lemondott állásáról, később megint pap lett Boroszlóban. A papságról 1891-ben lemondott, de megtartotta „Kirchenrath“ rangját. A greifswaldi egy. a theologiai doctor honoris causa czimmal tüntette ki. Jelenleg a németországi ev. egyház történetét dolgozik.

Minden tapasztalati tudománynak meg van a saját maga tárgya, a mely megadja a tudomány jogosultságát, alapját, tehát a tárgy a tudománynak életfeltétele. A természettudományok tárgya a kívülünk létező testi világ. A történettudomány gondolkodásunktól függetlenül mozgó történést feltételez. De egyik tudományág sem bírja e feltevéseket bizonyítani is. (II. 35.) Tehát minden tapasztalati tudomány kiegészítésre szorul, ha nem akar határán tullepni. Az a tudomány, mely a tapasztalati tudományok feltevéseit igazolja, alapfogalmait magyarázza, a bölcselet. Tehát a tapasztalati tudományok a bölcseletet nem zárják ki, mint az empiristák tanítják, hanem követelik, mert az egyes, a rész általánost igényel, a bölcselet pedig az általános tudománya. (II. 36)

A tapasztalati tudományok haladásával a bölcselet is gazdagodik; de amazok annál jobban rászorulnak a bölcseletre, mert az egyes adatok tömkelegében és sokaságában, homályában a bölcselet gyujt világot, ez emeli azokat általános állaspontra s segít az egészet megérteni. Ily felfogással beszélhetünk a történetbölcsészet szükségképeniségéről.

A történet bölcsészetének tárgya az ember. Ezzel ki van jelölve a helye is a többi tudományok között. Az ember a maga testiségében a természetnek van alávetve: itt életszükségei, táplálkozás, ruházkodás, éghajlat stb. jönnek tekintetbe. Ez a természettudományokra utal. Mint értelmi, ethikai, és vallásos észlény azonban a szellemtudományok körébe tartozik. Tehát természeti és egyéni (szellem-) élet az emberben lépnek egymással viszonyba s hatják át meg át egymást.

A jelen száz év törekvése arra hajlik, (I. II. 11—18.) hogy az ember történelmét a természettudományokéba egészen beolvassza. E törekvést találjuk pl. a sokat magasztalt és ocsárolt Bucklenél. Az identitás rendszerek bölcselői, (R. a pozitivistákat nem említi) adták meg ez irányban az első lökést. E nézet szerint minden lét természeti lét. Gondoljunk csak Schellingre, ki a természet és szellem egységét hirdeti. Aztán ebből igen könnyen s gyorsan lecsapódott a materialismus. Segítségére jött a tudományos geographia, mely „a földtani alakulatok szerkezetét az emberi nemhez való viszonyában“, a biologia, mely a növény és állatvilágnak a föld felszínéhez való viszonyát kutatja. A természettudományok ez óriási fellendülése kedvezett a monismusnak, mely az élők világát az első sejtől az emberig egységnek (darwinismus) veszi; hozzájárult az astrologia, a mely szerint a népek szellemi élénksége, mozgékonyága nő a napfoltok számával.

De az ember történetének magyarázásához mindezek nem elégségesek; oda kell még az anthropogeographia is, mert „csak az ember, mint személy magyarázza meg a természetet“ (II. 13.), megfordítva nem. Azok szerint talaj, éghajlat, táplálkozás, a földségek függélyes és vízszintes tagozata alakítják a világtörténelmet. Az egyhangu pusztá a szellemi látókör egyformaságát idézi elő, a hideg égőv szellemimádást, samanismust, a forró napimádást, völgyek és folyammellékek culturállamokat teremtenek. Tagadhatatlan, hogy a telluris és astralis viszonyok befolyással vannak az emberre, ámde csak bizonyos fokig.

A Missisipi és Orinoco nem voltak semmi befolyással a culturára; cultura nélküli népeknek a folyó csak határ, semmi egyéb; így a Senegal a berbereknél és négereknek. (II. 15.)

A magyarázatot tehát Buckle egyedül befolyásoló természetⁱ viszonyain túl egy szellemi világban kell keresnünk. Mert az élet és halál, a szerves és szervesetlen közti ür még nincs áthidalva. A kísérletek zátonyra jutottak. Az állati test életét nem az egymásba vágó szervek, szövetek, sejtek adják; meg van ez már a gépezet előtt az első protoplasmában is. Liebig szerint is az az ok, melynek befolyása alatt az elemek egyesülnek s elrendezkednek, nem vegytani. (II. 17.)

Mindezekből következik, hogy a történettudomány nem természettudomány, hanem teljesen független attól. Itt a természeti világ egészével szemben egy más egész áll, a személyi (szellem) világ. Amott az egyes alakulatok elfolyók, magukra semmik, csak az egészben birják létalapjukat. Ez az önálló képződmények tere, melyek magokban önmagokért vannak. Az a kényszerűség, ez a szabadság világa, két lényegileg, állományilag különböző világ

A történetbölcsélet helye a tudományok sorában tehát már ez általános vonásokkal is ki van jelölve. Ámde a Buckle-jelölte irány meghonosodását mindenesetre sok lényeges körülmény idézte elé. A két világ nyilatkozási formái ugyanis közösek (II. 25.). Ilyenek a polaritás, a rokonszenv és az ellenszenv törvényei. Ezek a vegytani anyagok affinitásában és a személyi szellemek lélekrokonságában mutatkoznak. Közösek továbbá az összehúzás és kiterjedés, testi és szellemi táplálkozási, emésztési és termelő folyamatok, az erők növekedése használat és gyakorlás által, testi és szellemi munkával, valamint apadása is gyakorlat és fegyelmezés híján, az alakítás és átalakítás törvénye hosszas szokással, a szabad fejlődés és tenyészés föltételei, mindezek közösek. Szóval a természeti élet ellentétekbe

való fejlődéseit és kibontakozásait a magasabb szellemélet fokán ismétlődni látjuk.

E szerint tehát a természeti és szellemi élet magukban lényegileg különbözök, de az élet feltételei „egymással megközelítőleg egyenlők.“

A fennebbiekből látszik, hogy Rocholl a monismussal ellenkező álláspontot foglal el. Rocholl ugyanis különválasztja az emberi természetet érzéki és szellemi részre s szembe állítja a természeti és szellemi életet. Aztán azt mondja, hogy az ember, mint érzéki lény alá van ugyan vetve az okozatiság általános törvényének, de nem mint szellemi lény, a mi pedig mivoltának egyedüli lényege s így akarata is szabad, nincs indokokba kötve, a melyek ellenére is el-tökélheti magát az erkölcsi harcban magasabb érdekekből. (II. 553.) A természetbölcséleti irány hívei azt tanítják, hogy causalitas, általános törvényszerűség uralkodik az egész természetben, melyhez az ember erkölcsi világa is tartozik, tehát minden cselekedete a mechanikai törvények szerint történik, ha mindjárt nem tudjuk is néha világosan kimutatni. Az ezzel ellenkező irány, az abszolút szabad akaratot ismeri főelvének, a mely szerint az erkölcsi élet tüneményei egyetemes érvényű törvények szerint egyáltalában nem fejthetők meg, mert az akarat teljesen önállóan minden indító ok nélkül határozza el magát a cselekvésre.

E két ellentétes irányt akarja egyeztetni a syncretismus, melynek Rocholl is híve. A szabad akarat kérdése igen lényeges éppen a történetbölcséletben, mert a lehető álláspontok közötti választás és egynek elfoglalása igen fontos következményeket von maga után. Így az abszolút szabad akarat hívei egyáltalában ellenségei minden történetbölcsészetnek, különösen, ha azt oly értelemben fogjuk fel, mint pl. Buckle, vagy Stuart Mill, kik azt tűzik a történetbölcsélet feladatául, hogy ismerje meg a multat az ember cselekedeteinek indító okai s jelleme alapján, s a megismert multról tudjon bepillantani a jövőbe, tudjon jósolni, jövendőlni: Ámde maga Mill is, a physikai determinismus híve, e cél elérését oly feltételekhez köti, melyek ez idő szerinti tapasztalataink szerint éppen nem lehetségesek „Ha tudjuk, — mondja Mill ¹⁾ — hogy valamely egyén lelkében minő indító okok szerepelnek s ha az illető egyén jellemét és kedélyállapotát is ismerjük, biztosra következtethetjük azt is, hogy mit és miként fog cselekedni, vagy ha az egyént tökéletesen ismernők s ismernők mind-

¹⁾ A deductiv és inductiv logika rendszere. Ford. Szász Béla IV. köt. 325. l.

azokat a körülményeket, melyek elhatározására befolyanak, csak oly bizonyosra megbírnók magatartását előre mondani, mint megbirunk akármely természeti eseményt.“ Természetes, hogy ha egy egyént tökéletesen ismernénk, megismerhetnők az egyének összeségét is s így a világtörténelem folyását előre megjövendőíthetnők. Ámde éppen itt a bökkenő; nem hogy másokat, de kiki saját magát sem ismeri teljesen s néha a saját életében is oly tüneményekre bukkan, a melyek idegenek, érthetetlenek előtte.

Ezt a tapasztalás eléggé igazolja s helyesen mondja maga Rocholl is: „Az ember lényé kikutathatatlanul sokoldalú és mély. És a valószínű történetfolyás legóvatosabb számításait is oly beavatkozások szokták áttörni, melyek magából az emberlény e mélyéből származnak, vagy úgy, hogy vad szenvedély szakítja el az egyforma történés megfeszített szálait, vagy úgy, hogy g. nialis gondolatok nem sejtett fordulatokat idéznek elő (II. 553.).

A monizmus szerint a földi összélet mechanikus törvények alatt áll: minden mozgáson alapszik így pl. az alakképződés is (19. l.) A mozgás a legcsekélyebb ellenállás irányában, a vonzó és taszító erők resultánsai irányában halad. Így épül a növényi és állati s az emberi organismus is. Ez evolutionismusként a maga helyén és határain belül megvan a joga. Csakhogy — s itt tűnik ki Rocholl álláspontja, mit hangsúlyozni kívánunk — így a dolgokban immanens typus és *czél* fogalma elesik. (II. 19.) Így külső feltételek határozzák meg s alakítják a szerves világot, a melyen kívül s felül álló magasabb ok nincs. Ezzel szemben Rocholl a theismus alapján a teleologiai világnézet híve, mely a tudomány igényeit is kielégíti, sőt a történelem némileg elfogadható épülete csak így lehetséges; de a kedély szükségleteivel is számol, vagy a mint Hermann¹⁾ magáról mondja, de Rochollra is alkalmazhatólag: ő a világtörténelmet nem mint Hegel, egy növény természeti szervezetéhez hasonlítja, hanem egy erkölcsi-szellemi czélszerűség szempontja szerint berendezett isteni műremekhez, mert csak ez a felfogás jogosult tudományosan is, valamint kielégíti az ember vallás-erkölcsi szükségleteit is.²⁾ A fennebbiekből önként kitűnik, hogy minő helyet foglal el a történetbölcsélet a többi tudományok között.

Láttuk, hogy a történetbölcsélet nem felesleges tudomány, melylyel csak az idejüket egyébbel elfoglalni nem tudó gondolkodók foglalkoznak, hanem szükségképeni, melynek megvan a maga külön tárgya és hatásköre s ha egyéb nem, legalább ez léte szükségessége mellett szól. Ezt a tárgyat, ezt a hatáskört más tuda-

¹⁾ Philos. der Geschichte. Lipsce 1870. 24. l. — ²⁾ V. ö. még u. o. 22. l.

mány nem foglalhatja el a maga számára, csak éppen a történelem bölcelete. Ámde van-e bölcelete a történelemnek? Lehet-e a látszólag rendszer nélkül és csak a vak véletlen esélyei s önkénye szerint lefolyó történetfolyamat kijelölt határok közé szorítani? E mivelet szükségességét már rég észrevették. Átlátták, hogy a történelem olyan alakban, mint milyenben évszázakon át miveltegett nem egyéb, mint chronika. E belátást hatalmasan elősegítette a jelen százévben a természettudományok óriási mérvű fellendülése, melynek következtében törvényszerűséget kerestek a természeti és szellemi élet minden viszonyaiban. Így a figyelem a történelemre terelődött. Ebben is törvényt kerestek s az új kísérlet ingere mohó tulzásokra ragadtatta a gondolkodókat. Eddig a történelem nem volt egyéb, mint valami középfaj a tudomány és költészet közötti határon, de a tudomány jellegét határozottan megtagadták tőle. S Buckle már nemcsak azt hirdeti, hogy a történelmet e szégyenletes állásból ki kell ragadni s a tudomány rangjára emelni az által, hogy a természettudományok inductiv módszerét a történelembe is be kell vinni, hanem azzal dicsekedik, hogy a történet folyásának törvényét ez eljárásával meg is találta, állítván, hogy a haladás a természeti erőknek az értelem mindig erősödő munkája által való legyőzésében, a képzetnek az értelem alá való hajtásában áll. Buckle idejében s utána számosan foglalkoztak e kérdéssel. Ám azért a történetbölcelettel összefüggő problémák koránt sincsenek megoldva, sőt azok száma minden újabb munkával, a tudományok haladásával csak növekedik. S noha fennebb a történetbölcelet szükségképeniségéről beszéltünk, most lehetősége is kérdésbe jöhet. Mert a gyakorlati kivétel elébe sok akadály gördül. Rocholl is ismeri ez akadályokat s külön fejezetet szentel műve első részében azok tárgyalására.¹⁾

Ha R. művének első negatív-kritikai részét figyelemmel olvassuk, az ellenmondó kísérletek sokasága arra a lemondásra kell, hogy kényszerítsen, hogy a világtörténelem folyását soha sem fogjuk érteni.

A történelem legősibb *theologiai* felfogása szegényes, szűkkörű, a földi dolgokat nem méltatja valódi becsükben, csak mint az isteni gondviselés tanuit és eszközeit; az anyag gazdag változataiba, a történelmi tüneményekbe nem hatol be teljesen. (I. 373.)

Alkalmasabbnak látszott a *humanistikus (anthropologiai)* felfogás, mely az emberből, a történelem tulajdonképeni anyagából indult ki, de egyházi vonatkozásokat még gazdagon tartott meg. (I. 374.)

¹⁾ V. ö. e kérdésekhez I. 373—392. és II. 558—559. l.

Végül a történelmet a *materialistikus* világnézet uralta, mely gyors győzelmeit annak a bátortalan lemondásnak köszönheti nagy részben, melylyel korunk a speculativ philosophiai mozgalmakra és törekvésekre tekint. „De a történelem exact bölcseletét épp oly kevéssé tudja megteremteni, mint a tőle legikább gyűlölt egyházi irány.“ (I. 375.) Ha ez csak a történelem theológiájáig viszi, az meg csak a történelem physiologiájáig, visszatér végül a buddhistákra s kétségbeesik a világ felett.

Van még egy legújabb irány, mely a materialismus és az egyoldalú idealismus elleni reactio alakjában alaposan és igénytelenül munkál a történelem egy jövő bölcseletén. Ez új irány híve maga R. is s könyve ez iránynak egyik szép terméke.

A történelem physiologiai felfogásának megvolt az a nagy haszna, hogy megmutatta, hogy speculatio nélkül mily semmis a bölcselet történetére irányuló minden törekvés.

Ám a kísérletek sikertelensége a dolog nehézségében leli magyarázatát. Olvassuk el csak a legnevezetesebb történetbölcséleti munkákat! A németek a jövő alakításának vezérszerepét a maguk számára foglalják le. Buckle az angol nemzet történelmében látja a haladás eszméjét legtisztábban, legigazabban megvalósulva.¹⁾ Guizot meg ugyanezt állítja Franciaországról s hozzáteszi, hogy ezt nem nemzeti büszkeség mondatja vele, hanem midőn innen indul ki, csak a tény szívébe, közepébe helyezkedett.²⁾

Igy gördit akadályokat a nemzeti hiuság is a tudomány útja elé. De vannak még más nehézségek is.

Vajjon állunk-e a fejlődés és a kor oly magaslatán, melyről biztos áttekintés nyerhető a történelem egésze felett? R. tagadja ezt.

Nézzük az egyes tudományok, vizsgálódások állását. Megvan-e az épületkövek, melyekből e tudomány épülete fel fog épülni? Ismernünk kellene az egyes culturágakat s ezek befolyását az egész emberiség culturalis életére. Az így szerkesztett egész mutatná meg aztán teljesen az egyeseknek, a tagoknak, a történelmi elemeknek becsét és jelentőségét.

Ámde a dolognak csak a kezdetén vagyunk (I. 377.)

Melyik az ember ősállapota: az erkölcsiség-e, vagy az állati durvaság?

¹⁾ Buckle: History of Civilisation in Europe. Ford. Ruge 199 lap.

²⁾ Az európai polgárosodás története. Ford. Grubicy Gy. Pest, 1867. I. felolv.

Keletről való tudásunk nevetségesen csekély, hézagos és felületes. Az *összehasonlító vallástudomány* eddigelé még csak a legszükségesebbeket kezdette meg; így áll a dolog az *összehasonlító nyelv-tudomány*nal is, pl még csak az indogermán és sémi gyökök viszonya sincs teljesen tisztázva. (I. 380.)

A népek rokonságára s vándorlásaira nézve az eredmények még nagyon bizonytalanok. Nem lehet addig a történelem bölcséletéről beszélni, míg a keleti culturát a classicus ó-korival nem lehet teljesen összehasonlítani.

Ott van egy új segédtudomány, a *statistika*, mely egész új kérdéseket tűz ki. Bármennyit tett is, még csak a kezdet kezdetén van. Kereste a társadalom törvényeit, de visszatérő és szabályszerű oki összefüggések constatalásánál tovább nem haladott. De arra a szomorú tapasztalatra megtanított, hogy a régi népek beható megismerhetésének reményéről le kell mondanunk, mert statistikai megfigyelésekkel nem férhetünk közelükbe.

Hasonlóan áll a dolog a *nemzetgazdaságtan* eredményeivel. Alapjai csak 100 év óta vannak lerakva s csak éppen a társadalom lényegének s mozgásának tudományos kutatása van megkezdve.

Igy az új kor új eszközökkel s követelményekkel lép fel. De a fődolog mégis csak az emberi belső élet a maga szabadságában s kötöttségében; igaz ugyan, hogy az anthropologiai tanulmányok szaporodnak, ámde a nehézség ott van, hogy minden szellem- és természeti tudomány az anthropológiában találkozik egymással.

Mindezekből mik a következmények? Mik a népek? Mi a szabadság? És a boldogság? Nem boldogabb-e a halak élete az emberi életnél? kérdezik azok, kik a történelmet csak mint természeti életet ismerik. Lehet-e tapasztalatilag felelni e kérdésekre: mi a rossz, a baj eredete, hatalma? Vajjon csak a jó hiánya-e, vagy positiv valami? Mi szerepe van a történelemben? Vajjon változtatja-e a történelem irányát? Vajjon a jó és rossz csak ugyanegy dolognak két oldala-e? Van-e a történelemnek erkölcsi célja? (I. 383.)

Vajjon a szabadság és kényszerűség kérdése megoldható-e valaha? Hermann szerint: „a problema megoldása az emberi szellemi tehetség határain kívül álló valami“. Tehát éppen a történetbölcsélet főkérdése megoldhatatlan. Lessing, Wagner, Rümelin mindenben a törvényszerűséget látják. „A leggenialisabb ember fejlődése épp oly törvényszerű, mint a legfejletlenebb kryptogamoké, de az ember megfigyelésénél a törvény a tünemények zavaró és módosító efficienseinek beláthatatlan tömege mögé rejtőzik“. (Rümelin.) „Ezt a benső s

még a szabad mozgásnak is alapul szolgáló törvényszerűséget kell e tudománynak keresnie. S csak akkor lesz a történetbölcsélet tudománynak nevezhető, ha ama törvényszerűség meg van találva (I. 383), mert csak akkor fog jósolni tudni, mint Mill kívánja. A jövő eseményt időben és hatásában oly pontosan kell, hogy meghatározni tudja, mint Leverrier bolygójának létét. Természetes, hogyha a történelembölcsélet exact tudomány lenne, a „haladást“ is kiszámíthatnók. De — úgy látszik — mindezekről le kell mondanunk.

Az optimismus állítja a haladást, de még eddig nem bizonyította (I. 384.) S mi volna mértéke, milyen volna vonala a haladásnak?

Az ipar fejlődését sokan aggódva szemlélik. Mill szerint nagyon kérdéses, hogy a mechanikai találmányok könnyítették-e csak egyetlenegy emberi lénynek is napi fáradtságát. Carrau nem találja a haladásnak semminemű törvényét s azt állítja, hogy éppen a személyes szabadság nem tűri a haladást. Tehát tanácstalanul állunk most is, mint korábban s nem tudjuk áll-e, előre vagy hátra megy-e az emberiség? Kör-, csiga- vagy egyenes vonalban-e? Annál kevésbé, hogy mi a célja, jövője a haladásnak. S vajjon az emberiség történetében a haladás-e az a „természeti törvény“, mely a történelmet igazgatja s vajjon a történetbölcséletnek e törvényt kell-e keresnie? Mindezt nem tudjuk, mindez akadálya a történelem bölcséletének. De vannak még mások is. A történelemnek nincs kezdete, se vége, pedig az emberi szellem nem bir határtalant felfogni (I. 386.) Saját élettörténetét sem tudja senki megírni a nélkül, hogy benső életében talányokra ne bukkanjon. Igen, mert az ember nem teremti s alkotja magát, hanem teremtve s alkotva van. A mi az önéletrajz az egyesre, az a történelem bölcsellete az emberiségre nézve. Belső életének csak egy igen kis része lép a tudat világába s van alávétve a szemlélődésnek.

A nagyobb rész, a megjelenőnek homályos gyökere, a tudatlanságba van merülve s ezt a szellem nem fogja fel, nem a létet, melyből gondolkodása származik. Így a megfigyelés csupán csak a tudat világába emelkedett gondolatokra szorítkozik, alapjukra nem követheti, azok közepe, mélye elzárva marad. Csak egy különbség van az egyén s az emberiség eszközei között: az egyén t. i összehasonlíthatja magát másokkal, de az emberiség nem. Sohasem fogja tehát tudni, hogy hol áll a fejlődésben, mert nem hasonlíthatja össze magát egy más emberiséggel (I. 388.)

Beszélhetünk-e tehát ennyi nehézség és akadály mellett is tör-

ténetbölcsletről, mint exact tudományról? Most távolabb vagyunk e czéltől, mint valaha s napról-napra távolodunk, mert minden új eredmény szükségletté lesz s csak fokozza az igényeket, de a czélt távolítja.

R. tehát, a mint látjuk, felsorolja a nehézségeket, a maguk leplezetlen mivoltukban.

S e nehézségek felsorolása, ez óvatos készülődések után rögtön elhagyja szerzőt félelme s a történetbölcsleletet lehetőnek mondja módszertani alapon.

„Csak egy lehetőség van, — mondja szerző — hogy a történelem egészét, *természetesen mindig csak megközelítőleg*, általános jelentőségében s feladatában megértsük. Ez a lehetőség meg van, ha eltökéljük, hogy egyelőre nem feltétel nélkül fogunk a tárgyhoz“.

„Csak a deductio segélyével és csak határozottan adott előtételekből, *minők pl. a keresztény egyházéi*, kiindulva, lehetséges valamennyire kielégítő átnézete a népeletnek a kosmikus történelemmel kapcsolatban“ (I. 390.) Természetesen ez az eljárás csak azokat elégíti ki, kik az előtételeket megengedik, elfogadják. „A próbakép elfoglalt állás a történelmen kívül, a határozott tételek, melyekből kísérletkép kiindultunk, utólagosan bebizonyulhatnak a tapasztalás által“. A mi gyanítás volt, így bebizonyulhat valóságnak.

Amaz előtételek a legjobbaknak bizonyultak; az a gondolat van bennök, a mely körül a valóság világa összegyűlhet, hogy magyarázatát találja meg. „De bizalmat követelnek“ (391. I. I.)

„A ki történetbölcsleletet követel, mint feltétlen és exact tudományt, jól teszi, ha teljesen lemond róla“. Ezt az állítást figyelembe ajánljuk, mert később látni fogjuk, hogy munkája végén rendszerét nem *egy lehetséges*, hanem általában *egyedül lehetséges történetbölcsleletnek* mondja (II. 604.)

Módszere a tapasztalati, az inductiv (II. Bev. 2.)

Ez a tényeket figyelmesen és bírálva rendezzi, elválasztja azokat lényegesekre és esetlegesekre. Ha egy törvényt megtalálni vélt is, a kivételes eseteket is tekintetbe veszi s a törvényt csak akkor fogja hirdetni, ha a kifogások eligazítottak. Ámde ez a tapasztalati módszer nem elégséges. Az egyestől az általános fogalomig, az érzékitől az érzékfelettiig kell felemelkednünk, mert az adott kérdések kulcsáért erre kényszerülve leszünk. Ezért az inductiot és deductiot, az analysisit és synthesisit egyesíti.

Hiszen belátták már, hogy gyermekes dolog azt követelni, hogy az érzéki tapasztalat alá eső tárgyakban felmerülő talányokat egyedül

a tapasztalásból magyarázzuk meg. Tehát az inductiv eljárás helyes továbbfolytatása a hypothesishez vezet s itt aztán Leverrier helyzetében vagyunk, ki számított, hypothesisist állított fel s minél többet számított, a hypothesis annál szükségszerűbb felvétel lett s végre felfedezték mások az ő hypothesisé alapján a pontot, a hol a zavaró égi testnek állania kell.

Ez „a dolog természetében fekvő módszer“ (II. Bev. 4. l.) A tapasztalás a gyantításra s az érzékileg megismerhető körén kívül próbakép elfoglalt állásra kényszerített. Tehát inductive kezdi s hypothesis által, a deductiohoz jut, még pedig „szükségképen“ (Bev. 5.) s így a „népéletnek egy megközelítőleg kielégítő átnézetét“ adhatja.

A módszer kérdésével párhuzamban még egy pár szót az ismeretről s ismerő tehetségről. R. abból indul ki, hogy *denken* és *dichten* egy gyökérből erednek (II. 37.); legyen ez sejtés, vagy közvetlen érzés, sejtés vagy szemlélés, de mindig a tudatlan élet sötét háttérében nyugszik. Képzeteinket tisztitanunk kell, hogy tiszta fogalmakig jussunk; a képzetsorokat megkülönböztetni, összehasonlítani, rendezni, hogy a gondolkodó tevékenységben azokat sikeresen használni lehessen. De téves dolog azt hinni, hogy ama gyökértől, tehát a képzelettől is elválasztott tiszta, független gondolása a dolgoknak lehetséges. Az egyes dolgok csak egy összefogásból érthetők és magyarázhatók, de ez összefogás nemcsak a gondolkodás útján jó létre, hanem úgy, hogy e sejtésszerű tekintet a ránk nézve megközelíthetetlen mélybe megelőzi a gondolkodást, mint a szem a fáradt lépéseket. Soha nagy gondolatrendszer nem épült úgy, hogy az egész körrajzát a képzelet és képzet előre ne szemlélte volna. Természetes, hogy ez „*intuitiv ismeret*“ nem old fel az építés apró munkái, a módszeres gondolkodás feladala alól (II. 38). R. tehát, mi ismeretelméletét illeti, azokhoz a bölcészekhez tartozik, kik azt állítják, hogy nemcsak a vallás, hanem a tudomány is szelleméletünk alapszervezetét alkotó kényszerű hiten alapszik, mely sem inductive, sem deductive nem bizonyítható s mégis absolute kétségbevonhatatlan, mert psychophysikai szervezetünkből következik.¹⁾

A felsorolt akadályokon, a mint látjuk, R. a módszerrel vél segíteni. Ámde kérdés lehet, hogy vajjon a történetbölcsélet fogalmában található ellenmondást pusztán módszertani compromissumok elenyésztetik, megszüntetik-é? S míg e kérdésre kedvező feleletet

¹⁾ Flügel: Zur Religionsphilos. und Metaphysik des Monismus. Zeitschr. für Philos. und Paedag. 1894. 262. l.

nem kapunk, mindaddig csak tulmerész állításnak kell mondanunk R. azon tételét, hogy rendszere nem egy lehetséges bölcelete a történetnek, hanem általában a történelemnek egyedül helyes, egyedül lehetséges bölcelete. (II. 604. l.) Hiszen az I. kötet végén és a II. elején még elég óvatosan czélja csak az, hogy a népélet „megközelítőleg“ kielégítő átnézetét adja s a megtalált alapterv és tárgy után óvatossága elhagyja s ilyen merész állításra bátorkodik. A történetbölcelet lényeges akadályait mind ismeri, érdemök szerint mind méltatja; ezek alapján kimondja, hogy a történetbölcelet exact tudományyá nem lehet s mégis műve utolsó soraiban kockáztatja azt az állítást. A módszer kérdése lényeges. A legújabb bölcselmi mozgalmak történelme Németországon három tábornot mutat. A Hegel-féle deductiv idealis rendszerek sikertelensége elkedvetlenítette a philosophiai világot, azután reakcióként következett az inductio, mint tapasztalati tudományos módszer térfoglalása, hasonlóképp minden nagyobb siker és eredmény nélkül; s utána felülkerekedni látjuk azt a törekvést, mely a speculatiót az új természettudományi módszerrel egyeztetni akarja, tekintetbe vevén a természettudományok óriási eredményeit, melyek a vizsgálódás körét tágitják és mélyítik, de nem fogadja el a tapasztalatot mint kizárólagost, hanem ennek körén kívül és felül tért enged a speculativ ösztönnek is, a mely a részlegest egységes egész képpé kerekíti ki s ideális világot teremt.

Ezek közé tartozik Rocholl is azzal a megszorítással, hogy a természettudományokat csak annyiban vonja kutatásai körébe, mennyiben azok rendszerét támogatják, erősítik.

A három irány közül az utolsónak előnyei vannak a két első felett. A conservativ metaphysikusok a természettudományok óriási haladásáról tudomást sem szereznek s a fáradtságos kutatások árán szerzett felfedezéseket, adatokat tekintetbe sem veszik. A positiv materiális irány érdeme ezzel szemben, hogy a bölcselmet az egyes tudományok által elért eredményekre alapította s a természettudományok módszerét a philosophiában is alkalmazta. De kizárván köréből a metaphysikát, mivel a tudományt csak az érzékileg tapasztalhatókra utalta, a philosophia egyetemes jellegét megszüntette. Az uralkodó vallásrendszerek tételeinek a tudományyal való összeférhetlenségét kimutatta s ellensége lett minden vallásnak. Nem érzi s nem méltányolja a kedély és sziv szükségleteit.

A harmadik irány egyesíti magában a két első előnyeit, de kizárja azok egyoldalúságait.¹⁾ Rocholl ez utóbbi irányhoz tartozik; a

¹⁾ Dr. Székely Gy. A legújabb philos. mozgalmak Németországban. Sárospataki isk. Értesítő. 1892.

tényeket, az adatokat megfigyeli, rendezi, általánosít, következtet. El kell ismernünk, hogy Herder „Eszméit“ kivéve nem olvastunk munkát e tárgyról, mely oly tág tért nyitott volna a gondolkodásnak, oly széleskörű szellemi látóhatárt fedett volna fel előttünk, mint R. müve, pl. a történelem telluris és astralis szintere tárgyalására szánt fejezeteivel. De ez inductiv nyomon járást elhagyja s minden átmenet és összefüggés nélkül oly metaphysikai hypothesisist vesz fel, melyet a tapasztalat utólag sem bizonyít, bár eljárását Leverrier példájára való hivatkozással mentegeti.

A mű beosztására, a történelmi anyag áttekintésére következőleg rátérünk.

GÁL KELEMEN.

Adalékok a magyar és lengyel unitáriusok közötti régi testvéries viszony megismeréséhez.

Első közlemény.

Tasiczki Ákos lengyel nemes adománya.

Hogy az erdélyi unitáriusoknak egy *Tasiczki* nevű lengyel unitárius jóltevője (*Benefactor*) volt, tanítja egyháztörténetük; nevéből ennyit tud s ezt hiven őrzi az unitárius köztudat.

Pénztári könyveinkben más név alatt forgott az a legutóbbi évekig. Címe volt: „Apafi Mihály 4000 forint tartozása“. Én *Virasztásaim* során s más tárgyú tanulmányozás közben e jóltevő lengyel adományának forrására jutottam: oly eredeti adatokhoz, melyek megmondják: ki volt Tasiczki? mi volt kereszt neve? mikor és hol élt? minő pénz segélyt, ki által, hová s mily célra küldött? mennyi volt a pénz, mily pénznemben volt küldve? s mi lett a sorsa?

Mind e kérdésekre világos és határozott feleletet adnak e sorok, egyháztörténelmünk egy maig csak hiányosan ismert részét teljesen kidomborítják, s egy szomorú korszak sötétében tájékozót világosságot gyűjtnak.

Én a lengyelekkel, Hollandia felvilágosult népével, Porosz-Szileziának az egykori Lengyelországtól elszakadt szabad hitnézetű tartományaival való viszonyunkat mindig nagyrabecsültem, egyháztörténeti tárgyú dolgozataimban tanulmányozni, ismerni és a mieinkkel megismertetni igyekeztem; ¹⁾ mert e nemes népek rokonszenvét a minket nem igen szívelő hazai hitfelekezetek szeretetlenségével s nem egyszer gyűlöletével, sőt üldözési törekvéseivel szemben minket erősítő erkölcsi ellensúlynak tartottam. Jelen küzdelmeinkben is így fogom fel angol-amerikai viszonyaink rendkívüli erkölcsi becsét.

Évek hosszú során követett irányomat tartom meg tehát, a midőn az előbb érintett tárgyban fölfedezéseimet a *Keresztény Mag-*

¹⁾ Lásd: *Magyar-Lengyel Unitárius Érintkezések a XVI—XVII. században*, különlenyomat a *Századok* 1892-ik évi V—VI. füzetéből. 8-adrét. 1—43. ll.